

Теоретичні питання конституційних культурних прав і свобод особи в Україні

С.Л. Лисенков,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія адвокатури України)

Незважаючи на те, що проблема суб'єктивних прав і свобод вже давно знаходиться в центрі уваги вітчизняної юридичної науки, ще й досі існує низка проблем, щодо яких відсутнє вирішення, яке задовольняло б усіх їх дослідників. До таких проблем слід віднести і проблему визначення поняття і змісту як суб'єктивних прав і свобод у цілому, так і окремих їх видових груп.

Суб'єктивні права і свободи визначаються як сукупність потреб або інтересів людини; як особливі види або способи прояву моралі; як адресовані суспільству, державі, законодавству вимоги людини про надання певних благ; як певним чином встановлена свобода людини; як певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку; як можливості людини користуватися певними соціальними благами і брати участь у їх створенні тощо. При цьому кожна із вказаних та ряд інших точок зору в нашій науковій літературі знаходить своїх прихильників, і на їх підтримку наводяться не позбавлені підстав аргументи¹.

З нашої точки зору, таке багатоманіття в підходах до визначення поняття суб'єктивних прав і свобод має право на існування, оскільки обумовлене складністю цих явищ, а відтак, — і наявністю значного кола їх характеристик та властивостей. Тому кожне з існуючих визначень поняття суб'єктивних прав і свобод містить у собі певне раціональне зерно, відображаючи одну або декілька ознак цих явищ. Саме оцінка тих або інших ознак як визначальних при розгляді всієї сукупності суб'єктивних прав і свобод й обумовлює конкретний зміст того чи іншого варіанта формулювання відповідного поняття. А оскільки перед конкретними дослідженнями можуть стояти завдання щодо встановлення суб'єктивних прав і свобод з точок зору різних ознак, то, відповідно, можуть формулюватись і різні за своїм змістом визначення їх поняття. Отже, кожне з наведених та інших існуючих визначень суб'єктивних прав і свобод відображає лише певні їх характеристики. Намагання сформулювати визначення, яке б одне охоплювало абсолютно всі властивості суб'єктивних прав і свобод, що відображаються в існуючих дефініціях, в результаті приведе до появи дуже об'ємного і незручного у користуванні формулювання, або ж загалом не може бути здійсненим.

У той же час вбачається доцільним в ряду можливих визначень понять суб'єктивних прав і свобод сформулювати основне, в якому б відобразились найголовніші суттєві їх характеристики та розкривалась їх найголовніша соціальна і особистісна цінність. При цьому основним завданням стає відшукання тих властивостей і ознак, що відображають найсуттєвіші характеристики всієї сукупності суб'єктивних прав та свобод людини і громадянина.

На нашу думку, абсолютно правий П.М. Рабінович та інші автори, які вважають, що саме категорія можливого дає змогу не тільки виявляти найсуттєвіші особливості суб'єктивних прав і свобод, а й, що найголовніше, дає можливість сконструювати поняття, яке правильно відбиває їхній дійсний зміст, виявити те, у чому виявляється їх головна соціальна та особистісна цінність. Ця позиція отримала широку підтримку в науковій літературі, де вже зазначалось, що поняття суб'єктивного права доцільно визначити саме через категорію можливості, яка, будучи забезпечена необхідними засобами, у будь-який час може бути реалізована².

В теорії і на практиці під категорією “можливість” розуміється обумовлена певною закономірністю об'єктивна тенденція виникнення того або іншого явища, його потенційне буття, тобто те, що при наявності певних умов може стати реальністю, перетворитися в дійсність. Слід зазначити, що можливість, яка міститься у суб'єктивному праві або свободі має предметний характер. Інакше кажучи, реалізуючи належні йому на законних підставах права і свободи, обираючи в цих цілях певний вид і міру своєї поведінки, громадянин в резуль-

таті цього досягає тих або інших соціальних благ. У даному випадку поняття “соціальне благо” слід тлумачити в самому широкому значенні. Під ним варто розуміти усе те, що в сучасних умовах з урахуванням рівня соціального прогресу потрібно для фізичного та духовного розвитку людини. Необхідні для цього соціальні блага створюються усім суспільством і даються в розпорядження його членів. Це не тільки засоби споживання, послуги (відплатні і безоплатні), а й інші, що створюються суспільством, сприятливі умови для формування в людині різнобічно розвиненої особистості.

Таким чином, характеризуючи встановлені Конституцією і поточним законодавством суб'єктивні права і свободи як юридичну можливість діяти, обирати вид і міру своєї поведінки, варто постійно враховувати мету обраної громадянином поведінки, яка полягає у досягненні певного соціального блага. При цьому соціальні блага лежать поза межами права, але право може регулювати поведінку людей, розподіл і користування соціальними благами. У той же час користуватися будь-якими соціальними благами можна і без відповідного правового врегулювання і навіть, у супереччю йому. Таким чином, саме можливість певної поведінки утворює основу усіх суб'єктивних прав та свобод і є тією ланкою, що дає ключ до розкриття поняття суб'єктивних прав і свобод.

Отже, сутність суб'єктивних прав і свобод полягає у тому, що вони передбачають перетворення потенційної можливості, якою є будь-яке юридичне право або свобода суб'єкта, у конкретну його поведінку з метою досягнення певного соціального блага. Слід зазначити, що за цієї обставини в ряді випадків дос-

лідники доходять висновку, що поняття суб'єктивного права можна розкрити лише через обов'язкову вказівку на його гарантії. Так, на думку угорського вченого І. Сабо головне в понятті суб'єктивного права полягає у тому, при яких обставинах закладені у ньому можливості перетворюються в реальність. Виходячи з цього, він визначає суб'єктивне право як гарантовану правову можливість, перетворення якої в реальність забезпечується матеріальними, політичними, соціальними, культурними й іншими відносинами суспільства³. Таким чином, поняття суб'єктивного права, по суті, визначається через поняття їх гарантій і майже ототожнюється з ним.

Вбачається, що такий підхід не має достатніх підстав, оскільки гарантії, як і суб'єктивні права та свободи, є самостійним окремим елементом правового статусу людини і громадянина і вказівка на них доцільна при розкритті умов, що забезпечують перетворення закладених у правах і свободах можливостей у реальність. Проте визначення поняття прав через вказівку на їх гарантії не може повною мірою відобразити їх сутність.

Однак при визначенні поняття суб'єктивного права заслуговує на врахування інша суттєва властивість категорії можливості. Щоб стати реальністю, перетворитися в дійсність, правова можливість повинна спиратись на певні умови. До таких умов належить, передусім певний варіант поведінки, яку обирає людина для досягнення соціального блага, що є метою реалізації його права або свободи. Ще продуктивнішим буде підхід, відповідно до якого при формулюванні визначення поняття суб'єк-

тивного права наголос робиться не на умови реалізації закладених в них можливостей, а на розкриття основних напрямів змісту цих можливостей.

Будь-яке суб'єктивне право буде мати реальне значення лише тоді, коли його зміст охоплює такі можливості:

По-перше, це можливість поводити себе певним чином (право на власну поведінку).

Можливість певної поведінки, що міститься у суб'єктивному праві, має конкретну спрямованість на досягнення певного соціального блага. Тому, характеризуючи встановлені нормами права суб'єктивні права і свободи, доцільно визначити мету, яку намагається досягти громадянин, починаючи реалізувати можливості, передбачені суб'єктивними правами. При цьому слід зважати на те, що користування певними соціальними благами можливо не спираючись на право і навіть усупереч йому.

Для перетворення правової можливості в дійсність, для досягнення конкретного соціального блага, заради якого вона і реалізує своє суб'єктивне право або свободу, із безлічі можливих варіантів своєї поведінки людина обирає той, що, на її думку, якнайуспішніше забезпечує досягнення бажаного їй результату.

Можливість, таким чином, полягає у виборі і здійсненні певного числа варіантів поведінки, які дозволяють суб'єкту досягти конкретного соціального блага, перетворити його з бажаного у дійсне. Адже саме у межах можливостей, обумовлених нормами права і конкретними життєвими обставинами, людина практично завжди має певну міру свободи у визначенні своєї поведінки для досягнення певних соціальних благ, для перетворення їх з можливих

у реально існуючі для неї. Одним словом, можливість у визначених нормах права межах самостійно обрати вид і міру своєї поведінки і є принципово тим головним, без чого не можна правильно зрозуміти сутність та соціальну і особистісну цінність суб'єктивних прав і свобод.

По-друге, це можливість вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужу поведінку).

Відповідно до принципу нерозривної єдності суб'єктивних прав і свобод, з одного боку, та юридичних обов'язків, з іншого, зафіксованого у нормах об'єктивного права, суб'єктивне право завжди виражає не однобічний, а принаймні двобічний зв'язок декількох суб'єктів. Праву одного суб'єкта відповідно кореспондує активний або пасивний обов'язок інших суб'єктів. Тому укладена в праві можливість не може бути зведена лише до прояву однобічної волі управомоченої особи. Реально, в межах закону і ефективно використовувати передбачену правом можливість суб'єкт може лише спираючись на відповідну поведінку інших суб'єктів: окремих осіб, державних органів, громадських об'єднань тощо. При цьому носій суб'єктивного права (свободи) використовує відповідну поведінку вказаних суб'єктів як засіб для досягнення певного соціального блага або, навпаки, розраховує на їх пасивну поведінку, тобто на їхнє невтручання у свою поведінку. Нескладний аналіз переконливо показує, що можливості, передбачені змістом конституційних прав і свобод громадян, реально можуть бути реалізовані не інакше, як за допомогою відповідної активної чи пасивної поведінки інших суб'єктів, і насамперед держави, її органів та їх посадових осіб.

Спираючись на викладене, при формулюванні поняття суб'єктивних прав, яке виходить з того, що їх сутність полягає у можливості суб'єкта в межах, визначених правом, самостійно обирати вид і міру власної поведінки, слід водночас вказати на нерозривний зв'язок цієї можливої поведінки з відповідною необхідною поведінкою інших суб'єктів. Адже там, де немає обов'язків одних, немає і не може існувати прав для інших.

По-третє, це можливість звертатись до держави за забезпеченням та захистом власної можливої поведінки та можливості вимагати певної поведінки від інших (право на домагання).

Необхідність цих повноважень обумовлена тим, що можливість особи самостійно в межах закону обирати певний варіант поведінки і розраховувати при цьому на відповідну активну чи пасивну поведінку інших суб'єктів спирається на те, що закріплена у нормах права як можлива, так необхідна поведінка буде підтримуватися, охоронятися і захищатися державою від усляких порушень і зазіхань.

У недалекому минулому і в наш час вітчизняні дослідники, визначаючи поняття суб'єктивних прав і свобод, як правило, включали і включають у його зміст або усі три вказані можливості, або дві перших, підкреслюючи, що третя охоплюється першими двома і тому включати її у визначення немає потреби. Таким чином, можна говорити про те, що у нашій науковій літературі вже склалося розуміння суб'єктивного права (свободи) як комплексного явища, що охоплює певну сукупність можливостей вчиняти або утримуватись від здійснення певних дій. При цьому практично всі автори прямо чи опосередко-

вано виходять з того, що сформулювати поняття суб'єктивного права неможливо без посилання на категорію можливості. Більшість із них одноставні в тому, що головне в суб'єктивному праві – це можливість у визначених правом межах вільно діяти, самостійно визначати, обирати вид і міру власної поведінки.

Виходячи з викладеного, вбачається об'рунтованим і доцільним запропонувати таке основне визначення *конституційних прав і свобод*: конституційні права і свободи – це визначені нормами конституції міри можливої поведінки суб'єктів, що мають на меті досягнення певного соціального блага і передбачають можливості поводити себе певним чином, вимагати певної поведінки від інших суб'єктів та звертатись за захистом цих повноважень до компетентних державних органів і їх посадових осіб.

Спираючись на запропоноване вище основне визначення конституційних прав і свобод, один з їх видів, а саме: *конституційні культурні права і свободи* вбачається можливим визначити як встановлені нормами конституції міри можливої поведінки суб'єктів, що мають на меті досягнення певного соціального блага у сфері культурних відносин і передбачають можливості поводити себе певним чином, вимагати певної поведінки від інших суб'єктів та звертатись за захистом цих повноважень до компетентних державних органів і їх посадових осіб.

Слід звернути увагу на те, що Конституція України, говорячи про суб'єктивні, у тому числі й культурні, права людини і громадянина застосовує два поняття: “право” і “свобода”. З нашої точки зору, аналіз явищ, які ними позначаються, обумовлює такі особливості змісту вказаних понять.

Право (суб'єктивне) – це певні повноваження суб'єкта, реалізація яких безпосередньо приводить до оволодіння тим або іншим соціальним благом. Так, наприклад, реалізація повноважень, що входять до змісту права на працю безпосередньо забезпечує досягнення соціального блага – можливості заробляти собі на життя (ст. 43 Конституції України).

Свобода (суб'єктивна) – це повноваження, що забезпечують оволодіння певним соціальним інструментарієм, використання якого приводить до оволодіння певним соціальним благом. Так, реалізація повноважень, що входять до змісту закріпленого у частині першій ст. 36 Конституції України права громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, дає змогу створювати вказані організації з метою використання їх для здійснення і захисту своїх прав та задоволення законних інтересів.

Слід, однак, зазначити, що Конституція України у ряді випадків повноваження, що за своїм змістом є свободою, називає правом, хоча їх реалізація безпосередньо не приводить до досягнення певного соціального блага, а лише до оволодіння певним “інструментом”, використання якого приводить до оволодіння тим або іншим соціальним благом, а тому за своїм змістом є не правом, а свободою. Так, частина перша ст. 39 Конституції України говорить про право проводити збори, мітинги, походи і демонстрації. Але ж громадяни проводять, наприклад, збори або мітинги не заради того, щоб зібратись разом, а для того, щоб певна спільність громадян мала можливість обговорити, сформулювати і висловити свою думку (відно-

шення) щодо тих або інших явищ суспільного життя, що мають значення для цієї спільності людей. Таким чином, реалізація можливості проводити збори і мітинги сама собою не приводить до оволодіння певним соціальним благом, але надає певній групі громадян своєрідний інструмент (формулювання на зборах і мітингах загальної точки зору) для оволодіння певним соціальним благом (участь в управлінні справами держави і суспільства).

Питання про визначення переліку (реєстру) конституційних культурних прав і свобод має більш складний характер, ніж це вбачається на перший погляд. Про це свідчить хоча б те, що якщо у науковій літературі перелік конкретних конституційних прав і свобод, які входять до інших класифікаційних груп (політичних, особистих, соціальних) практично не відрізняється, то коли йдеться про культурні права, закріплені в Конституції України, то майже кожний вітчизняний дослідник визначає їх перелік по-різному.

Так, О.Ф. Скакун відносить до них право на освіту, право на навчання рідною мовою, право на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва, право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості⁴. П.М. Рабінович — право на освіту й виховання, користування надбаннями культури і мистецтва, наукову, технічну і художню творчість, авторські права⁵. Автори підручника «Основи конституційного права України» за редакцією В.В. Копейчикова — право на освіту та право на свободу творчої діяльності⁶, а автори підручника «Правознавство» за редакцією В.В. Копейчикова — право на освіту, право на

користування досягненнями вітчизняної та світової культури, право на свободу наукової, технічної та художньої творчості, право на захист інтелектуальної власності, право на використання результатів інтелектуальної творчої діяльності тощо⁷. У підручнику «Конституційне право України» за редакцією В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики йдеться про право на освіту, право на участь у культурному житті та користування культурною спадщиною України, право на свободу творчості, право на захист авторських прав та інших видів інтелектуальної власності⁸. Ю. Соколенко включає до цього виду конституційних прав право на освіту, свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності⁹.

Таке різноманіття підходів до визначення кола конституційних культурних прав і свобод обумовлено рядом обставин. Передусім тим, що культурні права як окрема група конституційних прав є відносно новим явищем і, відповідно, відсутній досвід багаторічного її дослідження, як це вбачається, наприклад, відносно конституційних політичних або економічних прав і свобод. У цьому зв'язку не відпрацьована методологія і насамперед критерії, за якими те або інше право слід відносити до цієї групи. Саме тому у вищенаведених та й у інших переліках складових групи конституційних культурних прав і свобод, що зустрічаються у науковій і популярній літературі, присутні право на освіту та свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, зафіксовані у частинах перших статей 53 і 54 Конституції України, а деякі автори відносять до культурних лише ці права

і свободи. Неважко помітити, що у конституційних найменуваннях цих прав і свобод прямо вказується на відношення повноважень, що входять до їх змісту, до сфери культурних відносин. Це приводить до того, що склад групи конституційних прав формується неадекватно: в одних випадках до неї включаються права, що за своєю сутністю не можна віднести до культурних, а в інших – за межами групи залишаються права, які слід відносити до цієї видової групи.

На нашу думку, у наведених, та й у інших випадках, не завжди належно враховується те, що при віднесенні конкретного конституційного права або свободи до групи культурних слід брати до уваги їх певні значущі ознаки, а саме:

— конкретне конституційне право або свобода може бути віднесене до групи культурних за умови, що зміст повноважень, які входять до його складу, спрямовані на досягнення соціального блага у сфері відповідних (культурних) суспільних відносин;

— форми правового, у тому числі і конституційного, закріплення суб'єктивних прав і свобод можуть бути різними.

Перший спосіб – це безпосереднє формулювання повноважень (суб'єктивного права або свободи) на ті або інші соціальні блага у певній сфері суспільних відносин. При цьому вказані повноваження формулюються саме як “право” на певну поведінку, або “свобода” певної поведінки. Цей спосіб слід визнати найвдалішим і найефективнішим, оскільки він безпосередньо вказує саме на повноваження суб'єкта.

Другий спосіб виходить з принципу нерозривної єдності повноважень одних суб'єктів на вчинення певних діянь

з юридичними обов'язками інших суб'єктів сприяти або не заважати вчинювати вказані діяння. Це означає, що правам одних суб'єктів обов'язково кореспондують обов'язки інших суб'єктів, тобто немає прав без обов'язків і обов'язків без прав. Виходячи з цього, деякі права індивідів закріплюються не прямо, як їх повноваження, а через вказівку на те, що на певних суб'єктів, як правило, на державу, покладається обов'язок забезпечувати або сприяти громадянам у досягненні певного соціального блага.

Третій спосіб. Певні права передбачають повноваження, що можуть належати широкому колу суб'єктів, а тому потребують своєї деталізації з врахуванням таких особливостей можливих носіїв цих повноважень. В таких випадках можливе формулювання такого права у загальній формі (загальне право) з наступним відображенням вказаних особливостей повноважень, що входять до його змісту у вигляді окремих (особливих) прав. Таким чином, останні, будучи сформульованими як окремі права, за своєю сутністю є відображенням певних повноважень, що у своїй сукупності утворюють інше (загальне) право.

З урахуванням викладеного, тобто маючи на увазі сферу культурних відносин, а також особливості форм конституційного закріплення конкретного права та особливості форм відображення повноважень, що входять до їх складу, вбачається, що до групи культурних слід відносити права і свободи, які містяться у низці статей Конституції України, а саме:

Стаття 53 Конституції України складається з п'яти частин і присвячена передусім закріпленню загального права на освіту та встановленню ряду особли-

вих прав, що відображають особливості прояву окремих повноважень, які входять до його змісту.

У першій її частині закріплюється загальне право на освіту, яке у світовій практиці фактично було найпершим правом, що надавало людині повноваження у сфері інтелектуальної, культурної діяльності, а тому його віднесення до групи культурних прав ніяких сумнівів не викликає.

Друга частина цієї статті визначає, що набуття повної загальної освіти є обов'язковим. Виходячи з цього, закріплене у першій частині цієї ж статті право на освіту не на всіх рівнях його реалізації слід розглядати виключно як суб'єктивне право, тобто як міру можливої поведінки носія даного права. Конституція встановлює, що одержання повної загальної освіти є не правом, а обов'язком індивіда. Це означає, що відповідна поведінка, спрямована на одержання повної середньої освіти, повинна здійснюватись суб'єктами незалежно від їх бажання.

Розглядаючи цей конституційний припис, на нашу думку, не слід говорити про те, що у цьому випадку йдеться про своєрідне "право-обов'язок". Швидше за все тут ми маємо справу з юридичними гарантіями реалізації права на освіту на рівні загальної середньої освіти. Адже в забезпеченні набуття необхідного рівня знань зацікавлені не лише індивіди, фізичні особи. Будь-яка держава життєво зацікавлена у наявності в її громадян такого рівня інтелектуальної підготовки, який би давав їм можливість активно брати участь у всіх сферах суспільного життя і тим самим сприяти безперервному прогресивному розвитку держави і суспільства. Тому сучасна ук-

раїнська держава, враховуючи свої реальні можливості, намагається не лише сприяти, а й гарантувати громадянам і суспільству в цілому забезпечення населення рівнем освіти, необхідним для даного етапу розвитку. Це й знаходить вираження у закріпленні не лише загального права на освіту, а й у визначенні необхідності досягнення індивідом певного освітнього рівня як його юридичного і навіть конституційного обов'язку.

В наступних частинах статті 53 Конституції України конкретизуються повноваження, що входять до змісту загального права на освіту.

Ці повноваження визначаються двома способами: шляхом визначення конкретних повноважень носіїв даного права (частини четверта і п'ята) та шляхом закріплення ряду найважливіших гарантій комплексу повноважень, що входять до складу права на освіту (частина третя). Ці гарантії знаходять своє вираження у ряді обов'язків, що покладаються на державу. Грунтуючись на тому, що немає обов'язків без прав і прав без обов'язків, тобто на взаємокореспондуванні прав і обов'язків, можна дійти висновку про наявність у складі права на освіту повноважень, що кореспондують закріпленим у частині третій ст. 53 Конституції України обов'язкам держави. Саме так сформульовано частину третю статті 53 Конституції України, яка встановлює: "Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядиплом-

ної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.” Тут прямо вбачається закріплення ряду найважливіших гарантій комплексу повноважень, що входять до складу права на освіту, й для реалізації яких держава зобов’язується створювати відповідні умови. Ці гарантії знаходять своє вираження у ряді обов’язків, що покладаються на державу.

Частина четверта статті 53 Конституції формулює право громадян України безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. За своїм змістом це положення конкретизує сформульоване у частині першій цієї статті загальне право на освіту шляхом визначення спеціального суб’єкта щодо повноважень на безоплатне здобуття вищої освіти. Якщо перша частина статті 53 Конституції України закріплює право на освіту за кожною особою незалежно від наявності у неї громадянства України, то четверта частина цієї статті закріплює належність в межах загального права на освіту виключно громадянам України повноважень безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Частина п’ята статті 53 Конституції України, встановлюючи право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства, тим самим встановлює особливі повноваження, що випливають із загального права на освіту і належать спеціальним суб’єктам, які, по-перше, є громадянами України і, по-друге, належать до національних меншин, гарантуючи, тобто реально

забезпечуючи, а отже, встановлюючи наявність у них вказаних повноважень в межах загального права на освіту.

Доцільно звернути увагу на своєрідну “подвійну культурність” цього права. Адже в умовах функціонування української мови як державної відсутність у носіїв інших мов гарантованої державою можливості вивчати рідну мову спричиняє не лише її відмирання, а й зникнення відповідного прошарку національної культури, яка є частиною культури Українського народу, який, відповідно до Преамбули Конституції України, складається з громадян України всіх національностей.

Таким чином, у частині першій статті 53 Конституції України закріплюється загальне культурне право на освіту, яке належить кожному, тобто не залежить від наявності або відсутності громадянства України. У той же час у наступних частинах цієї статті уточнюються особливості прояву змісту права на освіту щодо певних її рівнів та суб’єктів.

Норми, що їх містить стаття 54 Конституції України, у тій або іншій формі стосуються культурних відносин. Частина перша цієї статті містить дві групи повноважень громадян України у цій сфері, які встановлюються шляхом закріплення гарантування державою:

- 1) свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості;
- 2) захисту інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв’язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

На нашу думку, лише першу групу повноважень, які полягають у свободі суб’єкта здійснювати культурну (інтелек-

туальну) діяльність, результати якої об'єктивуються у літературних і художніх творах, наукових працях або в удосконаленні існуючих чи у створенні нових технічних засобів, відповідно до вищевикладених ознак, можна віднести до групи культурних прав і свобод.

Що ж до другої групи повноважень, то вони, по-перше, спрямовані не на безпосереднє здійснення діяльності культурної (інтелектуальної) діяльності, а на забезпечення (гарантування) права інтересів суб'єктів щодо їхнього права власності на результати такої діяльності. Таким чином, ці повноваження за своєю сутністю і призначенням є своєрідними юридичними гарантіями ряду прав, що виникають у сфері відносин, пов'язаних із реалізацією суб'єктом свого права власності. Крім того, реалізація цих повноважень може і повинна здійснюватись у сфері не культурних, а матеріально-фінансових відносин і, в основному, регламентуються нормами, що містяться у Книзі четвертій "Право інтелектуальної власності" Цивільного кодексу України 2003 року.

Частина друга статті 54 Конституції України, за аналогією з частиною першою цієї ж статті, містить дві норми. Перша встановлює право кожного громадянина України на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, а друга – гарантує недопустимість використання або поширення цих результатів без згоди їх авторів, за винятками, встановленими законом. Таким чином, у даній статті закріплюється, по-перше, одне з культурних прав громадян України – право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, і, по-друге, – юридичні гарантії цього права у вигляді заборони використовувати

або поширювати ці результати без згоди їх авторів, за винятками, встановленими законом.

Слід зазначити, що сформульоване у частині другій статті 54 Конституції України право громадян України на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності багато в чому відтворює положення частини першої статті 41 Конституції України, згідно з якою кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Отже, у частині першій статті 41 Конституції України також прямо говориться про визнання державою права власності індивідів на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Але у ній, на відміну від частини другої статті 54 Конституції України, яка визнає право на результати інтелектуальної, творчої діяльності виключно за громадянами України, суб'єктом цього права визнається кожен індивід незалежно від наявності чи відсутності у нього громадянства України.

Не викликає сумнівів, що закріплене у частині другій статті 54 Конституції України право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності особа може реалізовувати лише при наявності у неї права власності на них. Зміст права власності становить комплекс повноважень щодо певного об'єкта: право володіти, право користуватись і право розпоряджатись ним. Саме про ці повноваження (володіння, користування, розпорядження) щодо результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності йдеться у частині першій статті 41 Конституції України. Отже, зміст повноважень, що їх надають суб'єктам обидві вказані норми, фактично співпадає.

Різниця полягає у визначенні суб'єктів цих повноважень: у частині першій статті 41 – це всі індивіди, незалежно від наявності чи відсутності у них громадянства України, а у частині другій статті 54 – виключно громадяни України. Таким чином, є підстави говорити про колізію між вказаними конституційними нормами в тих їх частинах, що визначають суб'єктів (носіїв) права розпоряджатись результатами своєї творчої, інтелектуальної діяльності. Вбачається, що до її усунення ця колізія повинна долатися на користь положень частини першої статті 41 Конституції України. Таке вирішення даної проблеми підтверджує демократизм української держави, її відкритість і відповідатиме практично загальноновизнаній у європейському співтоваристві практиці.

Частини третя, четверта і п'ята статті 54 Конституції України встановлюють ряд обов'язків держави у сфері культурних відносин, а саме: сприяти розвитку науки та встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством; забезпечити законодавчу охорону культурної спадщини; забезпечити збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність; вживати заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться поза її межами. Реалізація державою цих обов'язків покликана створювати найсприятливіші умови для реалізації культурних прав і свобод, тобто за своїм змістом і спрямованістю є їх конституційними гарантіями.

Розглядаючи повноваження індивідів, реалізація яких спрямована на досягнення певних культурних благ, слід зазначити, що вони можуть входити до змісту не лише культурних, тобто спе-

ціально спрямованих на це і таких, що реалізуються у сфері культурних відносин, прав. Інакше кажучи, реалізація повноважень, що впливають зі змісту інших видів конституційних прав і свобод (економічних, політичних тощо), також може мати своєю метою досягнення певних культурних благ або сприяння реалізації суб'єктивних культурних прав і свобод.

Так, у частині першій статті 36 Конституції України закріплено право громадян України на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, яке відноситься до групи політичних прав і свобод та реалізується з метою забезпечення здійснення і захисту їх прав і свобод та задоволення різноманітних, у тому числі і культурних, інтересів.

Теж саме стосується і ряду обов'язків, що їх Конституція покладає на державу. Наприклад, неухильне виконання державою покладеного на неї статтею 11 Конституції України обов'язку сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, тим самим, безумовно, створює позитивні передумови для задоволення ряду культурних потреб індивідів.

Перелік аналогічних прикладів можна суттєво розширити.

Враховуючи вищесказане, доходимо висновку, що до групи конституційних культурних прав і свобод відносяться:

– *право на освіту* (частина перша ст. 53), суб'єктами якого є всі індивіди, незалежно від наявності або відсутності у них громадянства Украї-

ни. Це право є основним і загальним культурним правом;

– *право на доступну і безоплатну дошкільну, повну загальну середню, професійно-технічну, вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах* (частина третя ст. 53). Це право закріплює особливості реалізації ряду повноважень, які є складовою частиною загального права на освіту;

– *право учнів і студентів на одержання державних стипендій та пільг* (частина третя ст. 53). Це право закріплює особливості реалізації ряду повноважень, які є складовою частиною загального права на освіту;

– *право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі* (частина четверта ст. 53). Це право закріплює особливості реалізації ряду повноважень, які є складовою частиною загального права на освіту;

– *право громадян, які належать до національних меншин, відповідно до закону на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних закладах або через національні культурні товариства* (частина п'ята ст. 53). Це право закріплює особливості реалізації ряду повноважень, які є складовою частиною загального права на освіту;

– *свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості* (частина перша ст. 54), суб'єктами якого є виключно громадяни України;

– *право кожного громадянина України на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності* (частина друга ст. 54), суб'єктами якого є суто громадяни України;

– *право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю,*

результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (частина перша ст. 41), суб'єктами якого є всі індивіди, незалежно від наявності або відсутності у них громадянства України.

Як зазначалось вище, зміст будь-якого суб'єктивного права (свободи) становить комплекс повноважень, а саме:

– можливість поводити себе певним чином (право на власну поведінку суб'єкта);

– можливість вимагати певної поведінки від інших суб'єктів (право на чужу поведінку);

– можливість звертатися до компетентних суб'єктів і передусім до державних органів та їх посадових осіб, за забезпеченням та захистом повноваження на власну та повноваження на чужу поведінку (право на домагання).

Не викликає сумнівів те, що у змісті кожного суб'єктивного права визначальним є перша група повноважень, яка надає суб'єкту можливості поводити себе певним чином. Це обумовлено тим, що інші групи повноважень є похідними від неї. Адже вимагати певної поведінки від інших суб'єктів і звертатися за забезпеченням та захистом повноваження на власну та повноваження на чужу поведінку допустимо лише відповідно до визначених суб'єктивним правом власних повноважень суб'єкта. Виходячи з цього, досліджуючи зміст конституційних культурних прав, вбачається доцільним зупинитись лише на визначенні першої групи повноважень, тобто тих, що передбачають можливості певної поведінки носія даного права.

Право на освіту (частина перша статті 53 Конституції України) є наріжним, визначальним правом у системі культурних прав і свобод. Адже не лише задоволення певних інтелектуальних

(культурних) потреб та інтересів, але й саме їх виникнення неможливе без оволодіння певними знаннями, що відповідають досягнутому рівню науки та інших сфер творчої діяльності людини. Змістовне та реальне право на освіту покликане забезпечити не лише оволодіння суб'єктом певним рівнем вже здобутих знань, а й привити йому навички творчої інтелектуальної діяльності. У той же час, зміст повноважень, що випливають з цього права, по-різному виявляється щодо різних суб'єктів.

На основі аналізу конституційних приписів можна дійти висновку, що зміст зафіксованого у частині першій статті 53 Конституції України загального права на освіту з урахуванням ряду особливостей повноважень, що входять до його складу, відображених у частинах третій, четвертій і п'ятій цієї ж статті, містить у собі такі повноваження:

- можливість безоплатної дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах;
- можливість одержувати освіту в закладах інших, крім державної і комунальної, форм власності;
- можливість одержання учнями і студентами державних стипендій та пільг;
- можливість безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;
- можливість навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства громадянам, які належать до національних меншин.

Ці повноваження конкретизуються і деталізуються у значному ряді нормативно-правових актів, серед яких слід відмітити закони України “Про освіту” від 23 травня 1991 р., “Про професійно-технічну освіту” від 10 лютого 1998 р., “Про загальну середню освіту” від 13 травня 1999 р., “Про позашкільну освіту” від 22 червня 2000 р., “Про дошкільну освіту” від 11 липня 2001 р., “Про вищу освіту” від 17 січня 2002 р.

Серед інших актів, спрямованих на розвиток і удосконалення змісту права на освіту та створення сприятливих умов для реалізації повноважень, що входять до його змісту, можна вказати на Національну доктрину розвитку освіти, затверджену Указом Президента України 17 квітня 2002 р., Основні напрями реформування вищої освіти в Україні”, затверджені Указом Президента України від 12 вересня 1995 р., Укази Президента України “Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні” від 9 жовтня 2001 р., “Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти” від 2 червня 1998 р. та ряд інших підзаконних актів.

Частина перша ст. 54 Конституції України закріплює свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

Ця свобода є своєрідним знаряддям, за допомогою якого кожний громадянин України одержує можливість якнайповніше реалізувати свій творчий потенціал і одночасно сприяти подальшому розвитку вітчизняної літератури, мистецтва й, таким чином, використати свої здібності і дарування не лише для задоволення власних інтересів та потреб, а й

застосувати їх на благо усього українського народу, і передбачає такі повноваження її суб'єктів:

– можливість вибору і здійснення всіх форм літературної діяльності;

– можливість відповідно до своїх здібностей та уподобань займатися образотворчим, театральним, хореографічним та іншими видами мистецтв;

– можливість здійснювати наукові дослідження у сфері гуманітарних, природничих та інших наук як з метою задоволення своєї власної зацікавленості, так і з метою виконання відповідних соціальних замовлень;

– можливість довільно проводити науково-дослідні та експериментальні роботи, спрямовані на вирішення певних технічних проблем, здійснення винахідницької та раціоналізаторської діяльності тощо;

– можливість здійснення відповідної творчої діяльності як за власний рахунок, так і користуючись матеріальною та фінансовою підтримкою держави, громадських організацій та приватних осіб.

Конституційну свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості громадяни України реалізують у різних формах: шляхом індивідуальної діяль-

ності, через діяльність у відповідних державних та недержавних установах і організаціях, у формі участі в різних творчих союзах.

Частина друга статті 54 Конституції України встановлює право громадян України на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, яке, на що вже зверталась увага, частиною першою статті 41 Конституції України фактично розповсюджується на всіх індивідів, незалежно від наявності або відсутності у них громадянства України.

Це право передбачає можливість використання результатів своєї інтелектуальної, творчої діяльності:

– для задоволення власних інтересів і потреб;

– для задоволення інтересів і потреб інших суб'єктів;

– для упровадження в народне господарство й інші сфери громадського життя.

Ці повноваження деталізуються і конкретизуються у поточному законодавстві й у підзаконних актах. Особливе значення у цьому контексті мають норми, що містяться у Книзі четвертій “Право інтелектуальної власності” Цивільного кодексу України 2003 року.

¹ Див., наприклад: *Бережнов А.Г.* Права личности. Некоторые вопросы теории. – М., 1991. – С. 21; *Мальцев Г.В.* Социалистическое право и свобода личности. – М., 1968. – С. 74; *Матузов Н.И.* Личность. Права. Демократия. – Саратов, 1972. – С. 91–147; *Милн А.* Права человека и человеческое многообразие // *Международное сотрудничество и права человека.* – М., 1989. – С. 37; *Мюллерсон Р.А.* Права человека: идеи, нормы, реальность. – М., 1991. – С. 8, 12; *Нерсесянц В.С.* Права человека в истории политической и правовой мысли. От древних до Декларации 1789 г. // *Права человека в истории человечества и современном мире.* – М., 1989; *Рабинович П.М.* Права людини та їх юридичне забезпечення (Основи загальної теорії права та держави): Навчальний посібник. – К., 1992; *Рабинович П.* Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції // *Український часопис прав людини.* – 1995. – № 1. – С. 17; *Черниченко С.В.* Права человека и гуманитарная практика в современной дипломатии // *Московский журнал международного права.* – 1992. – №3. – С. 33,

48; Шайкенов Н.А. Правовое обеспечение интересов личности. – Свердловск. – 1990. – С. 10–26; Общая теория государства и права. Академический курс: В 2-х т. – Т. 1. Теория государства. – Москва: ЗЕРЦАЛО, 1998. – С. 274; та ін.

² Див., наприклад, Конституционные права и обязанности советских граждан. – К., 1985. – С. 46, 51; Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С.17; Чхиквадзе В. М. Государство, демократия, законность. – М., 1967. – С. 339; Конституционный статус личности в СССР. М., 1980. – С. 60 и сл.; та ін.

³ Див.: Имре Сабо. Социалистическое право. – М., 1965. – С. 326.

⁴ Див.: Скакун О.Ф. Теория государства и права. – Харьков: «Консум», 2000. – С. 197.

⁵ Див.: Рабінович П.М. Основы загалної теорії права та держави. – К.: «АТІКА», 2002. – С.12.

⁶ Див.: Основы конституційного права України / За редакцією В.В. Копейчикова – К.: «Юрінком», 1997. – С. 54–55.

⁷ Див.: Правознавство / За редакцією В.В. Копейчикова – К.:«Юрінком Інтер», 2002. – С. 193.

⁸ Див.: Рабінович П.М. Основы загалної теорії права та держави. – К.: «АТІКА», 2002; Конституційне право України / За редакцією В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – С. 142–143, 373.

⁹ Соколенко Ю. Гарантії культурних прав і свобод громадян України // Право України, 2004. – № 2. – С. 34.

*Рекомендовано кафедрою теорії
та історії держави і права ААУ*